

ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ

ПРО ПРИРОДНО-ЛАНДШАФТОЗНАВЧЕ РАЙОНУВАННЯ

В.І. Гетьман

Міністерство охорони навколишнього природного середовища України

ON NATURE-LANDSCAPE ZONING. - Getman V.I. - Nature Reserves in Ukraine. 12 (1): 1-3. - Zoning is regulating of spatial-adjacent natural system, similar for prescribed criteria into individual or typological territorial units of different scale. Cartographically they are represented by corresponding boundaries. For today it is scientific problem that is virgin land for landscape science, landscape ecology, biogeography etc. Certain „conservatism” of theoretical-methodic backgrounds and schemes of zoning gives occasion to see some stagnation in development of this problem. In the article issues of systematization of nature-landscape zoning are considering, its criteria and varieties are proposed.

Проблема районування в ландшафтознавстві – одне з найбільш важливих, складних і ще не до кінця вирішених на сьогоднішній день наукових питань. Завдання раціонального природокористування та оптимізації навколишнього природного середовища вимагають детального природно-ландшафтознавчого районування з метою глибокого дослідження внутрішніх відмінностей місцевого ресурсного потенціалу територій. Знання регіональних ландшафтних відмінностей – основа планування природокористування.

Складність проблеми природно-ландшафтознавчого районування пояснюється інтегральним характером відображення в ньому знань про природу. Воно виступає своєрідним індикатором сучасного рівня розвитку прикладної ландшафтознавчої науки. В процесі районування виявляються менш досліджені території, що служить стимулом до їх більш детального вивчення. Об'єктом і предметом природно-ландшафтознавчого районування є основна структурна “клітина” природного середовища – ландшафтний комплекс (ЛК).

Постійно існуюча *взаємодія* (названа філософами *causa finalis* – кінцевою причиною речей) окремих компонентів та елементів природи на протязі тривалої історії зумовила виникнення різновидних ЛК. Інакше – ландшафтні комплекси, як земна реальність (геореали), є наслідком природно-компонентної взаємодії та історичного розвитку ландшафтної оболонки, продуктами взаємовпливу ландшафтоутворюючих факторів (процесів), до найважливіх з яких належать: сонячна радіація, підстилаюча поверхня, атмосферна циркуляція, жива речовина, а також час. Основним фактором все-таки є *саморозвиток* ЛК – природна взаємодія між компонентами та комплексами нижчого рангу (підсистемами).

Матеріали і методи

Для розгляду питань, пов'язаних із систематизацією процесів і результатів природно-ландшафтознавчого районування, зупинимось хоча б тезисно на трактуванні поняття цього основного об'єкту (і предмету) ландшафтних досліджень. В широкому загалі найбільш доступне визначення ЛК (ПТК – природно-територіаль-

ний комплекс) за А.Г. Ісаченко (1991): ”Закономірне, історично-зумовлене і територіально обмежене поєднання ряду компонентів: поверхневих гірських порід з відповідними їм формами рельєфу, приземного шару повітря з його кліматичними особливостями, поверхневих і підземних вод, ґрунтів, угруповань рослин і тварин”. На наш погляд, воно найбільш дохідливе в пересічному сприйнятті професійно не підготовленого читача. Професор Ф.М. Мільков (1990) визначає ландшафт “як сукупність взаємозумовлених і взаємозв'язаних предметів і явищ природи, які виступають перед нами в образі тих або інших географічних комплексів, що історично склалися та безперервно розвиваються”. Взагалі термін “ландшафт” (ландшафтознавство, *Landchaftkunds*), за К. Троллем, вперше запропонували в науковому світі наприкінці XIX ст. А. Оппелль (1884) та І. Віммер (1885).

На рівні науково-популярному найбільш прийнятне (і достатнє) наступне визначення ландшафтного комплексу (як геомера у В.Б. Сочави, 1978): індивідуальне територіальне поєднання природних компонентів. З усіх ознак, властивих ландшафтним комплексам, з цього визначення впливають три найважливіші: 1) наявність природних компонентів; 2) взаємодія між природними компонентами (яка є земною сутністю ЛК); 3) територіальність (як найважливіша географічна ознака).

Звернемо увагу на відмінність поняття ЛК від широкочисленого (зокрема, в природоохоронному законодавстві) терміну “природний комплекс” (ПК). Поняття природного комплексу ширше. Прикладами природних комплексів можуть бути циклон, повітряна маса, ґрунт тощо. Воно включає і саму ландшафтну оболонку. Ландшафтний комплекс на відміну від ПК (ПТК) може включати і антропогенну складову, представлену слідами діяльності людини (Пашенко, 1993).

За розмірністю ландшафтні комплекси більшістю вчених розділяються на *три масштабні рівні: планетарний* (ландшафтна оболонка, материк, або океан); *регіональний* (зональні ЛК – пояс, зона, підзона; *азональні ЛК* – країна, провінція або край, область та *зонально-азональний ЛК* – район або ландшафт) і *локальний* (топологічні або місцеві ЛК – місцевість, урочи-

ще, підурочище, фація). Автор певною мірою підтримує думку професора Ф.М. Мількова (1990) про те, що знання про ландшафтні комплекси регіонального та локального рівнів є предметом вивчення науки про ландшафт – ландшафтознавства.

Складовими частинами ландшафтного комплексу є природні компоненти і комплекси нижчого рангу (підсистеми). **Природні компоненти:** 1) літогенний (від грец. *літос* – камінь; гірські породи і мінерали з відповідними їм формами рельєфу; синоніми – тектолітогенний, геолого-геоморфологічна будова) – основний і найбільш “консервативний” компонент; 2) кліматогенний або атмосферний (від грец. *атмос* – пара і *кліма* – нахил; повітря з його особливостями погоди і клімату); 3) гідрогенний (від грец. *гідро* – вода; поверхневі і підземні води); 4) едафогенний або педогенний, ґрунт (від грец. *едаφος*) – вузловий компонент, що зв’язує живу і неживу природу; 5) біогенний (від грец. *біос* – життя; рослинність і тваринний світ) – найслабший компонент, утворює “фізіономію” (аспект) ландшафту.

Найважливішою властивістю ландшафтного району, завдяки якій він вважається багатьма вченими основним ЛК, вбачається його неподільність як в зональному, так і в азональному відношенні. Звідси, **ландшафт**, з’єднуючи регіональні та топологічні ЛК, виступає в ролі і вузлового ландшафтного комплексу.

Критерієм індивідуальності та оригінальності, неповторності в просторі і часі, територіальної цілісності та генетичної єдності ландшафту є його просторово-часова структура, за якою один ландшафт відрізняється від іншого. Так, Канівсько-Ржищівському ландшафтному району з його надзвичайно пересіченим яружно-балковим рельєфом і найбільшим в Україні (та й в Європі) Хмільнянським яром (глибиною більше 60 м), що, зрозуміло, не може бути предметом нашої гордості, нема подібних в усій ландшафтній оболонці. З вивчення ландшафтно-структури починається всяке більш-менш досконале дослідження ЛК.

Виділені ще М.А. Солнцевим морфологічні частини ландшафту (фація, урочище) вважаються не оригінальними, тому що більш подібні, ніж відмінні, часто зустрічаються, повторюються. Відповідно – при вивченні просторової ландшафтно-структури немає потреби вивчати всі фації, урочища чи місцевості, а до-

сити обмежитися вивченням типових. Фації, урочища, місцевості називаються ще типологічними ЛК, з тої причини, що їхні типові фізіономічні риси багаторазово повторюються.

Автор дотримується думки про **типологічні ландшафтні комплекси**, як контурні виділи ландшафтних карт, де групуються індивідуальні ЛК певних рівнів. Фактично, **кожний ландшафтний комплекс водночас індивідуальний і типологічний**, але в певній мірі. Так, природно-географічні країни мають більше індивідуального, чим типового. Інакше кажучи, легше знайти подібні фації, урочища, ніж природні країни, зони. Першим властиві особливості других, вищих по рангу ландшафтних комплексів, і кожний окремий ЛК характеризується обов’язково ще й загальними фізико-географічними закономірностями. Значить, при опусканні вниз в таксономічній ієрархії зростає роль типологічного вивчення ландшафтних комплексів, а при піднятті вверх – індивідуального. На цьому ґрунтується розуміння типологічного природно-ландшафтознавчого районування (картування).

Індивідуальні ландшафтні комплекси (в першу чергу фації, урочища, місцевості, райони) **групуються** і виділяються на карті за принципом відносної природно-географічної однорідності в **типологічні одиниці районування**, або як їх ще називають – класифікаційні єдності ландшафтних комплексів, серед яких в останні роки найбільш чітко намітились: *клас, підклас, тип, підтип, рід, вид*.

Результати та їх обговорення

Під **природно-ландшафтознавчим районуванням** автор розуміє, по-перше, пізнавальний процес виявлення і, по-друге, результат відображення регіональної диференціації та інтеграції ландшафтно-оболонки, покладену на карту наукову систематику територіально-обмежених регіональних поєднань предметів і явищ природи. “Областю інтересів” природно-ландшафтознавчого районування є ландшафтні комплекси виключно регіонального рівня.

Розрізняють районування в більшості випадків за повнотою відображення властивостей об’єктів і явищ природи, відношенням до потреб практики, відношенням до операцій просторового синтезу й аналізу, ступенем систематизації матеріалу (рис.).

За повнотою відображення властивостей об’єктів і явищ природи виділяють **комплексне (ландшафтознавче)** і **галузеве (компонентне)** районування (геоморфологічне, геоботанічне тощо).

За відношенням до потреб практики районування поділяється на **загальнонаукове** і **прикладне**. До загальнонаукового можна віднести вищезазначені комплексне (ландшафтознавче) і галузеве районування. Прикладне районування направлене на вирішення конкретної задачі і може виконуватися тільки на основі карт загальнонаукового (базового).

За відношенням операцій просторового

		Критерії систематизації		Різновиди районування	
		Повнота відображення властивостей об’єктів і явищ природи		Комплексне (ландшафтознавче) Галузеве, або компонентне (геоморфологічне, клімато-географічне, гідрологічне, ґрунтознавче, геоботанічне, зоогеографічне)	
Предметні	цільовий	Відношення до потреб практики		Загальнонаукове (базове) Науково-прикладне (спеціальне)	
	підставний	Відношення до операцій просторового синтезу й аналізу		Індуктивне Дедуктивне	
	методологічний	Ступінь систематизації матеріалу		Індивідуальне (регіональне) Типологічне	

Рис. Систематизація природно-ландшафтознавчого районування

синтезу й аналізу виділяють *дедуктивне* районування, яке направлене на виявлення природних закономірностей територіальної диференціації, та *індуктивне*, яке ґрунтується на закономірностях просторової інтеграції. Індуктивне районування проводиться в основному при топологічних ландшафтознавчих дослідженнях, дедуктивне – при дрібномасштабних (регіональних).

За ступенем систематизації матеріалу виділяють *індивідуальне* і *типологічне* районування. Під індивідуальним районуванням А.Г. Ісаченко (1991) розуміє розділення земної поверхні, при якому виділені регіони зберігають територіальну цілісність, внутрішню єдність, що зумовлено їх спільним розвитком, ідентичністю природних процесів. Таке тлумачення індивідуального природно-ландшафтознавчого районування впливає з регіонального трактування його основної (і найнижчої) одиниці – ландшафтного району.

Таксономічна система типологічних одиниць і типологічне природно-ландшафтознавче районування порівняно з індивідуальним в сучасній ландшафтознавчій науці розроблені ще недостатньо і їх вивчення – справа майбутнього.

Для прикладу розглянемо систему індивідуальних і типологічних ландшафтних одиниць Українських Карпат. Питанням природно-ландшафтознавчого районування цього регіону присвячені наукові роботи К.І. Геренчука, П.М. Цися, П.Т. Ващенко, М.М. Койнова, Л.І. Воропай та інших.

Українські Карпати є частиною Карпатської гірської країни, яка поділяється на великі ландшафтні провінції, зокрема Західні Карпати, Східні Карпати, Південні Карпати, Трансильванське плато. Провінція Східних Карпат, в свою чергу, може бути поділена на підпровінції Українських і Румунських (Семіградських) Карпат. В межах природної підпровінції Українських Карпат при

природно-ландшафтознавчому районуванні Карпатської гірської країни виділяють наступні ландшафтні області: Передкарпаття, область Зовнішніх Карпат, Вододільно-Верховинська область, Полонинсько-Чорногірська область, область Вулканічних Карпат, Закарпатська низовинна область (Маринич и др., 1985).

Українські Карпати становлять собою сполучення великої кількості різномасштабних природних ЛК. Відтак, при всій складності ландшафтної структури індивідуальні ландшафтні комплекси цього регіону володіють рисами зовнішньої та внутрішньої подібності, що дозволяє їх групувати та систематизувати у певні види і підкласи гірського класу карпатських ландшафтів.

В Українських Карпатах виразно розрізняються підкласи ЛК: передгірні мішано-лісові, міжгірні (низовинні та долинні широколистяно-лісові), низькогірні (лучно-лісові і вулканічні широколистяно-лісові) та середньогірні (лучно-лісові і субальпійські). Кожний з підкласів складається з окремих видів ландшафтів, що поєднують близькі за просторово-часовою структурою ландшафтні місцевості.

Література

- Арманд Д.Л. (1975): Наука о ландшафте (основы теории и логико-математические методы). М.: Мысль. 1-287.
- Исаченко А.Г. (1991): Ландшафтоведение и физико-географическое районирование. М.: Высшая школа. 1-336.
- Маринич А.М., Пащенко В.М., Шищенко П.Г. (1985): Природа Украинской ССР. Ландшафты и физико-географическое районирование. К.: Наукова думка. 1-224.
- Мильков Ф.Н. (1990): Общее землеведение. М.: Высшая школа. 1-290.
- Пащенко В.М. (1993): Теоретические проблемы ландшафтоведения. К.: Наукова думка. 1-283.
- Физико-географическое районирование Украинской ССР / Под ред. В.П. Попова, А.М. Маринича, А.И. Ланько. Киев: Киев. ун-т. 1968. 1-683.

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПОДХОДЫ К ФОРМИРОВАНИЮ РЕГИОНАЛЬНОЙ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ СЕТИ (НА ПРИМЕРЕ ДОНЕЦКОЙ ОБЛАСТИ)

А.А. Блэкберн, Р.Г. Синельщиков

Донецкий институт туристического бизнеса,
Донецкий национальный технический университет

І. Место региональных экологических сетей в системе национальной экосети Украины

Приняв Законы “Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки” і “Про національну екомережу України”, Украина заявила тем самым о проведении новой государственной природоохранной политики, адекватной политике Европейского сообщества.

Главной особенностью этой новой политики является, так называемый *системный подход* в формировании единой пространственно-функциональной сети природных территорий, основу которых составляют территории и объекты природно-заповедного фонда

(ПЗФ). В отличие от прежней природоохранной политики, основанной на “экстенсивном” подходе в создании природоохранных объектов по остаточному принципу в процессе хозяйственного освоения территории, новая политика формирования национальной экосети предполагает организацию ее структурных элементов на *заранее определенных территориях* и на основе *четких критериев и признаков* по созданию конкретных объектов ПЗФ (Шеляг-Сосонко и др., 2004).

Программой формирования национальной экосети уже определены основные ее магистральные линии, общие принципы и условия ее создания, а также перечень создаваемых и расширяемых объектов ПЗФ